

УДК 94(477)"1939/1944":37

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.26>**Оксана ЯТИЩУК**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (03oxana05@ukr.net)

Oksana YATYSHCHUK

PhD (History), Associate Professor at the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (03oxana05@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3122-4408>**Тетяна ГОСПОДАРИК**

вчитель історії

Тернопільської спеціалізованої школи I–III ступенів № 29 з поглибленим вивченням іноземних мов, бульвар Д. Вишневецького, 10 Тернопіль, Україна, 46004 (ranja963@gmail.com)

Tetiana HOSPODARYK

History Teacher

Ternopil Specialized School I–III degrees No. 29 with in-depth study of foreign languages,
D. Vyshnievetskoho Blvd., 10 Ternopil, Ukraine, 46004 (ranja963@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-3450-0466>**ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ М. ТАРНОПОЛЯ У СФЕРІ ОСВІТИ**

Анотація. Метою статті є виявлення особливостей реалізації освітньої політики нацистського окупаційного режиму на локальному рівні, зокрема аналіз функціонування навчальних закладів, змісту навчальних програм, кадрової політики та ідеологічного контролю в умовах військової окупації. Розглянуто вплив окупаційного режиму на доступність освіти для місцевого населення, а також форми освітнього спротиву й ініціативи української громади щодо збереження національної ідентичності та культурно-освітніх традицій. **Методологічну базу** дослідження становлять загальнонаукові методи (аналіз, синтез, узагальнення), спеціально-історичні методи (історико-генетичний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний), а також принципи історизму та об'єктивності. Джерельну основу становлять документи архівних фондів, матеріали періодичної преси окупаційного періоду, спогади очевидців, а також сучасна історіографія проблеми. **Наукова новизна** статті полягає у фокусуванні на регіональному (міському) вимірі німецької окупаційної політики в освітній сфері, що дає змогу конкретизувати й доповнити загальні уявлення про функціонування системи освіти на західноукраїнських землях у роки війни. Уперше на підставі архівних документів систематизовано інформацію про стан навчальних закладів у Тарнополі, особливості навчального процесу, рівень цензури, заборони щодо української мови та культури, а також про заходи, яких вживала українська інтелігенція для збереження елементів національного навчання. **У висновках** констатується, що освітня політика німецької адміністрації в Тарнополі мала репресивний характер, була підпорядкована загальній меті – формуванню покірною населення, позбавленого глибших знань та національної свідомості. Попри це, українська громада намагалася адаптуватися до нових умов, зберігати освітню мережу хоча б на початковому рівні та реалізувати освітні ініціативи в напівлегальних або підпільних формах.

Ключові слова: німецька окупація, Тернопіль, освітня політика, навчальні заклади, Друга світова війна, окупаційна адміністрація, українське населення, національна ідентичність.

POLICY OF THE GERMAN OCCUPATION AUTHORITY OF THE CITY OF TARNOPOL IN THE SPHERE OF EDUCATION

Abstract. *The aim of the article is to identify the features of the implementation of the educational policy of the Nazi occupation regime at the local level, in particular, an analysis of the functioning of educational institutions, the content of curricula, personnel policy and ideological control under military occupation. The impact of the occupation regime on the accessibility of education for the local population, as well as forms of educational resistance and initiatives of the Ukrainian community to preserve national identity and cultural and educational traditions are considered. The methodological basis of the study is made up of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization), special historical methods (historical-genetic, historical-comparative, problem-chronological), as well as the principles of historicism and objectivity. The source basis is made up of documents from archival funds, materials from the periodical press of the occupation period, eyewitness memoirs, as well as modern historiography of the problem. The scientific novelty of the article lies in the focus on the regional (urban) dimension of the German occupation policy in the educational sphere, which makes it possible to specify and supplement the general ideas about the functioning of the education system in Western Ukrainian lands during the war. For the first time, based on archival documents, information has been systematized on the state of educational institutions in Tarnopol, the features of the educational process, the level of censorship, prohibitions on the Ukrainian language and culture, as well as on the measures taken by the Ukrainian intelligentsia to preserve elements of national education. The conclusions state that the educational policy of the German administration in Tarnopol was repressive in nature, was subordinated to the general goal - the formation of a submissive population, deprived of deeper knowledge and national consciousness. Despite this, the Ukrainian community tried to adapt to the new conditions, maintain the educational network at least at the initial level and implement educational initiatives in semi-legal or underground forms.*

Key words: *German occupation, Tarnopil, educational policy, educational institutions, World War II, occupation administration, Ukrainian population, national identity.*

Постановка проблеми. Події Другої світової війни вже протягом багатьох десятиліть ретельно вивчають як українські, так і закордонні історики. Є різні, іноді навіть повністю протилежні підходи до розуміння причин її початку, перебігу та наслідків. Дискусії щодо ключових питань цієї війни тривають, що ще раз підтверджує важливість подальших досліджень, зокрема стосовно культурного життя, ролі інтелігенції під час війни та функціонування нацистського тоталітарного режиму.

Дослідження цього питання є важливим і з погляду розуміння процесу формування української нації. Тоді як політичні, ідеологічні, соціальні та економічні чинники нациєтворення вже були досить детально проаналізовані, значення освіти як фактору, що сприяє збереженню етнічної ідентичності та формуванню нації, досліджено набагато менше.

Актуальність цього дослідження визначається не лише внутрішніми науковими потребами, а й зовнішніми, практичними та політичними обставинами. Формування та зміцнення української державності, а також її соціально-економічний розвиток вимагають появи нового покоління національної інтелігенції, політичних і громадських діячів. Це, своєю чергою, неможливе без глибокого вивчення культури та її окремих елементів.

Метою статті є неупереджений та ґрунтовний аналіз умов, у яких відбувалося культурно-освітнє життя мешканців Тернополя в період 1941–1944 років.

Виклад основного матеріалу. Станом на сьогодні культурне життя Тернополя в період німецької окупації залишається недостатньо вивченим у вітчизняній історіографії як окрема культурна зона. Більшість наявних досліджень зосереджена на загальному аналізі періоду окупації в межах Дистрикту Галичина, що був частиною Генеральної Губернії.

Проблематику цих питань розглядають у своїх працях В. Кубійович [1], В. Косик [2], Т. Губчак [3], І. Лисяк-Рудницький [4], П. Мірчук [5], А. Бердій [6], Л. Шанковський [7] та інші

дослідники. Окремі аспекти українського питання в німецькій політиці напередодні та під час Другої світової війни проаналізовано в працях Я. Гайваса [8], А. Жуковського [9].

Німецьку освітню політику на окупованих українських територіях досліджує В. Ленська [10]. У своїй статті вона наводить цитати високопосадовців Третього Рейху щодо розвитку системи народної освіти в Україні та участі українців у війні. На основі аналізу автор робить висновок, що нацистська шкільна політика мала на меті перетворити український народ на духовно залежне, пригнічене населення [10, с. 81].

У сучасній історичній науці значну увагу приділено вивченню становища галицького суспільства в період 1941–1944 років. У цьому контексті заслуговує на увагу дослідження І. Андрухів та П. Кам'янського під назвою «Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30–50-х рр. XX ст. Історико-правовий аналіз» [11], яке розглядає ці події з правового та історичного погляду. У згаданому дослідженні автори аналізують політичну, соціально-економічну, культурну та релігійну ситуацію на Станіславщині (сучасна Івано-Франківщина) в період утвердження радянської влади та під час німецької окупації. Особливу увагу приділено таким темам, як опір насильницькій колективізації, переслідуванням релігії з боку радянського режиму та нацистської адміністрації, а також окремим аспектам складного становища української освіти в роки німецької окупації.

Окрему увагу варто приділити праці В. Окаринського [12], зокрема його книзі «Тернопіль: місто, люди, історія (від давнини до 1991 року)». У 20-му розділі, присвяченому періоду німецької окупації (1941–1944), автор детально досліджує культурне життя Тернополя в ті роки. Він підкреслює, що Друга світова війна стала однією з найтрагічніших сторінок в історії міста, залишивши глибокі й незворотні наслідки для його культурного розвитку. Крім того, дослідник звертається до питання впливу окупаційного режиму на формування своєрідного світогляду та ментальності місцевого населення.

Під час окупації система освіти продовжувала діяти, хоча зазнала значних змін. Німецька влада віддавала перевагу початковій освіті та деяким напрямам середньої спеціальної підготовки. Навчання у закладах вищої освіти частково відновлювали, головно для підготовки фахівців для промисловості та вчителів початкової школи, однак у Тернополі таких закладів не функціонувало.

Освітніми справами в містах займався відділ освіти при Міській управі разом із шкільною комісією товариства «Просвіта» [13, с. 185]. Одразу після початку роботи їм довелося вирішувати низку проблем, зокрема кадрові, фінансові та пов'язані з матеріально-технічним забезпеченням навчальних закладів. Найгострішою виявилася нестача педагогічних кадрів. Це було зумовлено тим, що частину вчителів у кінці 1930-х років репресували за підтримку проукраїнських поглядів, інші були мобілізовані до Червоної армії, а також значну кількість освітян торкнулися примусова евакуація та переслідування з боку нацистського режиму [14, с.38].

Окупаційна влада була змушена відновити мережу навчальних закладів через серйозну нестачу кваліфікованих працівників у різних сферах господарства. Основним осередком відновлення освітньої системи на території новоутвореного дистрикту Галичина став Львів [15, с. 635].

Із початку липня 1941 року при міській управі Львова, згідно з повідомленнями газети «Львівські вісті», створено відділ народної освіти, який тимчасово відповідав за шкільні справи міста. Згодом його повноваження поширилися на всю територію дистрикту Галичина. Цей відділ виконав значний обсяг роботи, спрямованої на повноцінне відновлення освітнього процесу. Зокрема, він займався матеріальним забезпеченням шкіл регіону, обліком педагогічних кадрів, визначенням структури освітньої системи, розробкою змісту навчальних програм, а також розпочав підготовку до видання навчальних підручників [16, с. 4].

Перші накази місцевих відділів народної освіти стосувалися шкільних керівників. Їм доручили в найкоротші строки скласти списки осіб, які бажали й могли працювати в школі. Адміністрація навчальних закладів відповідала за збереження майна школи, навчального обладнання, організацію опалення, проведення ремонтів і підготовку шкільних приміщень до початку занять 1 вересня 1943 року. Дирекція мала забезпечити утримання всіх приміщень, що належали школі, включно з приходськими будівлями, які використовували для навчальних потреб. Фінансування ремонтів шкіл і культурно-освітніх установ покладалося на місцеві громади, які мали покривати ці витрати з власного бюджету [17, с. 4].

З 1 серпня 1941 року офіційною установою, відповідальною за шкільні справи в дистрикті, став відділ міської управи Львова [14, с. 139]. За наказом німецької адміністрації, усі діти української та польської національності, народжені в період з 1928 до 1934 року, зобов'язані були відвідувати школу. Водночас було категорично заборонено приймати до українських і польських навчальних закладів дітей єврейського походження [16, с. 3].

Товариство «Учительська Громада», яке мало свою філію в Тернополі, продовжувало свою діяльність. Перед ним було поставлено завдання в найкоротший термін підготувати й подати для офіційного користування статистичні дані за таким зразком:

- 1) кількість шкіл – зокрема, початкових, неповних середніх, загальноосвітніх середніх, фахових, педагогічних шкіл та учительських інститутів – із зазначенням мови викладання;
- 2) чисельність учнів у цих закладах за національністю;
- 3) кількість учителів у кожному типі школи з указанням їхньої національності – за офіційними джерелами, а за їх відсутності – за неофіційними (приватними) даними [18, с. 381].

Усі філії та гуртки товариства в дистрикті Галичина одночасно надсилали готові списки вчителів середніх загальноосвітніх та фахових шкіл до редакції журналу «Українська школа», що розташовувалася у Львові за адресою: Сакраменток, Інститут народного господарства. Відомості про початок навчального року, навчальні програми, підручники та типи шкіл публікували в найближчих номерах цього журналу. Саме товариство «Учительська Громада» було розміщене на площі Ринок [11].

Газета «Львівські вісті» зазначала, що кількість українських шкіл безпосередньо визначалася числом дітей відповідного віку та української національності. Освітня адміністрація наголошувала: «Жодна дитина не повинна залишитися поза школою» [19, с. 8].

У журналі «Українська школа» опубліковано розпорядження шкільної влади, за яким українська народна школа створювалася там, де навчалася щонайменше 40 дітей. Якщо кількість дітей була меншою, передбачалося відкриття приватної школи або ж ці діти відвідували польську школу. Важливо, що в таких випадках їм гарантували вивчення української мови як окремого предмета в навчальній програмі [20, с. 3].

З 5 листопада офіційно все шкільництво в Генерал-губернаторстві підпорядковувалося Головному відділу науки та навчання (Гауптабтайлунг Віссершафт унд Унтерріхт) уряду Генерального губернаторства в Кракові, яким керував доктор Вацке. Освіта в Тернополі безпосередньо перебувала під контролем відділу науки і навчання уряду дистрикту, який складався з підвідділів, відповідальних за народні, вищі, професійні, фахові та господарські школи [21, с. 110].

Усі навчальні заклади в дистрикті Галичина мали статус державних шкіл [22, с. 4]. Якщо виникала потреба у створенні додаткових освітніх установ, вони могли існувати лише як публічні заклади. Дозволялося використовувати бібліотеки та наочні матеріали (фільми, картини, карти тощо), видані за радянської влади [18, с. 382]. Винятком були лише деякі підручники з природознавства і математики, які вилучали з навчальної програми. Організація та проведення різних навчальних курсів була можлива лише при фахових школах і вимагала отримання спеціального дозволу від німецьких органів влади [23, с. 245].

У вересні 1941 року введено в дію постанову, яка забороняла використовувати навчальні програми, плани, підручники та посібники, а також учнівські матеріали, що містили інформацію про марксизм-ленізм, Йосипа Сталіна, Жана-Жака Руссо, Чарльза Дарвіна, Миколу Бажана, Олександра Корнійчука, Анатолія Малишка, Івана Микитенка, Максима Рильського, Юрія Смолича, Володимира Сосюру, Павла Тичину, Володимира Винниченка, Наталію Забіяну та Шолом-Алейхема. У дозволених підручниках замальовували або виривали сторінки з комуністичним змістом. Вчителі наказували учням викреслювати або закривати слова, пов'язані з радянською владою та комуністичною пропагандою, зокрема імена Сталіна, Леніна, а також такі терміни, як «клуб», «комсомолец», «піонер», «ударник», «мавзолей» тощо [14, с. 145].

Німецька адміністрація висловлювала критику щодо навчальних програм і методів викладання, зазначаючи низький рівень підготовки учнів, а також значну кількість комуністів серед директорів і вчителів. Освітній процес, за їхніми словами, був зорієнтований не на здобуття знань, а на формування відданості комуністичній партії. Особливо гостро критикували предмети «Історія» та «Література», оскільки радянські вчені, на думку німців, свідомо спотворювали історичні факти в інтересах комуністичної ідеології. Так само і добір літературних творів підпорядковувався завданням радянської пропаганди [24, с. 3].

Ще одним чинником, що пояснює зацікавленість німецької влади у сфері освіти на окупованих територіях, була не лише її роль як засобу здобуття знань, а й важлива функція в процесі соціалізації молоді. Школа була інструментом впливу на формування світогляду молодого покоління. Були дві ключові причини, чому інтерес до шкільної освіти з боку окупаційної адміністрації був таким значним:

1. На окупованих територіях трудова повинність починалася вже з 14 років [25, с. 30], тому постало цілком логічне питання про те, як інтегрувати молодь у суспільство. Школа в цьому контексті вважалася найкращим інструментом для процесу соціалізації.

2. У воєнний період спостерігається різке зростання підліткової злочинності, що було добре відомо. Саме школа могла стати засобом контролю над молоддю, впливати на їхню поведінку та виконувати функцію морального орієнтира через встановлені правила й дисципліну. Багато дітей залишалися напівсиротами або не мали дорослого авторитета в родині. У таких випадках прикладом для наслідування часто ставали вчителі або представники шкільної адміністрації [26, с. 812].

Постала серйозна загроза, що незайнята молодь могла легко потрапити під вплив партизанських угруповань або кримінальних структур. Єдиним дієвим інструментом для політичної соціалізації молоді відповідно до нацистської ідеології залишалася школа, яка була фактично єдиною соціальною інституцією, здатною виконувати цю функцію [26, с. 811].

Місцева адміністрація ретельно контролювала виплату заробітної плати шкільним інспекторам, директорам і вчителям. Із цією метою 5 квітня 1942 року видано спеціальний наказ під назвою «Про врегулювання заробітної плати вчителів». Згідно з ним, тижневе навчальне навантаження для чоловіків становило від 28 до 32 уроків, а для жінок – від 26 до 30 уроків на тиждень. Незважаючи на складні умови, вчителям із тривалим педагогічним стажем надавали надбавки: ті, хто мав 25 і більше років роботи, отримували 10 % до окладу, а за ще більший стаж – 20 %. Також частково вирішувалося житлове питання: квартири надавали за умови попередньої оплати. Окрім того, вчителям дозволяли мати присадибні ділянки площею до 1 гектара, за які вони сплачували 30 копійок за кожні 0,01 га [8, с. 81–82].

На основі аналізу легальної української преси в Галичині, проведеного професором В. Офіцинським, можна дійти висновку, що за умов нового окупаційного режиму реального розвитку зазнали лише початкова освіта та середня професійна підготовка [27, с. 45].

Хоча навчальні програми укладали українські спеціалісти й вони значною мірою базувалися на українському змісті, це не означає, що німецька влада мала на меті сприяти відродженню

української національної свідомості. Імовірніше, такі дії були спрямовані на якнайшвидше викорінення всього, що мало радянське або комуністичне походження.

Перед галицьким «Видавництвом шкільних книжок» поставлено завдання – друкувати підручники для впровадження нових навчальних програм. З метою реалізації цих планів місцева адміністрація намагалася створити «Українське наукове видавництво», яке мало випустити навчальні матеріали, написані українськими науковцями, а також переклади зарубіжної наукової та освітньої літератури українською мовою [14, с. 150]. Однак ці задуми так і не вдалося втілити через брак коштів й обмежений час. Як зазначав В. Офіцинський, ці події лише підтвердили справжні наміри німецької окупаційної влади щодо слов'янського населення [27, с. 50]. У результаті подібних дій у багатьох мешканців краю виникло бажання захищати свої права, що сприяло формуванню руху опору [27, с. 151].

Отже, освітня політика окупаційної влади будувалася на тактиці «умиротворення» місцевого населення. Дозвіл українським школам позбутися радянської ідеології, забезпечення гідної оплати праці для вчителів, надання житла та земельних ділянок сприяли формуванню позитивного ставлення до німецької адміністрації. У цей період школи стали чи не єдиним місцем культурного згуртування українців, хоча й на нетривалий час. Учні отримували можливість здобути початкову та середню освіту, пройти важливий етап соціалізації і знайти моральну підтримку з боку педагогів та шкільного керівництва.

Завдяки всебічному вивченню теми вдалося сформулювати низку узагальнень і повністю висвітлити ключові завдання, поставлені для розкриття обраної проблематики.

Висновки. Дослідження показало, що освітня політика окупаційної влади була спрямована переважно на підготовку кваліфікованих робітників для різних галузей господарства Німеччини, а також на уникнення проблем із підлітковою злочинністю та жебракуванням. Центром відновлення навчального процесу в дистрикті став Львів, де школи були важливими осередками освіти та соціалізації дітей, які мали змогу здобути початкову й середню освіту. Учителів стимулювали працювати за рахунок заробітної плати, житлових умов і виділення городніх ділянок, хоча на практиці ці обіцянки виконували не завжди. Навчатися в Тернопільській гімназії мали право лише діти, охрещені за греко-католицьким обрядом, тоді як єврейське населення позбавляли можливості і вчитися, і викладати.

Однак не варто переоцінювати зусилля нацистів, адже вони розглядали українську освіту переважно як засіб німецької асиміляції та контролю. Працювали лише ті школи, які підтримували німецький напрям. Дуже бракувало необхідного шкільного обладнання. Учні Тернопільської гімназії під час німецької адміністрації тричі змінювали місце навчання, і кожен новий заклад був гіршим за попередній – тіснішим, іноді без вікон чи з пошкодженими стінами.

Що стосується вищої професійної освіти, то отримати її було фактично неможливо. Вищому командуванню не було вигідно створювати освічену інтелігенцію, яка могла б виступити проти них.

Література

1. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941 : монографія. Чикаго : Вид. Миколи Денисюка, 1975. 664 с.
2. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т.2 / [упоряд. В. Косика]. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. 384 с.
3. Губчак М. Українська державна гімназія в Тернополі (Нарис споминів). Шляхами Золотого Поділля. Регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини. Том III. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1983. С. 137–145.

4. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен : Сучасність, 1973. 441 с.
5. Мірчук П. Акт відновлення Української Державності 30 червня 1941 року: (його генеза та політичне й історичне значення). 2-ге видання. Мюнхен, 1953. 64 с.
6. Бедрій А. Українська Держава, відновлена Актом 30 червня 1941 року [Текст] Центр Національного Відродження ім. Степана Бандери. Київ : [б.в.], 2001. 80 с.
7. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен : Дніпрова Хвиля, 1958. 319 с.
8. Гайвас Я. Воля ціни не має. Торонто, 1975. 314 с.
9. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / за ред. Я. Грицак, О. Романів. Львів : Вид-во НТШ, 1992. 230 с.
10. Ленська В. В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України. *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 81–86.
11. Андрухів О., Кам'янський П. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30–50-х роках ХХ ст.: історико-політологічний аналіз. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2005. 364 с.
12. Окаринський В. Тернопіль: місто, люди, історія (від давнини до 1991 року). Тернопіль, 2017. 512 с.
13. Дуда І. Тернопіль. 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка. Частина І. Тернопіль : Видавництво Навчальна книга – Богдан, 2010. 296 с.
14. Стефанюк Г. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Івано-Франківськ, 2004. 215 с.
15. Blicharski C. Miscellanea Tarnopolskie. Tom III. Історія тернопільських гімназій та семінарій 1996. 719 s.
16. Важне для вчителів. *Львівські вісті*. 1941. № 5. С. 4. URL: <https://libraria.ua/numbers/175/14814/>
17. Реєстрація вчительських кадрів. *Львівські вісті*. 1941. № 5. С. 4. URL: <https://libraria.ua/numbers/175/14814/>
18. Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. 1898–1998: До сторіччя заснування / за ред. С. Яреми. Львів : НТШ, 1998. 731 с.
19. Статистика для «Учительської громади». *Львівські вісті*. 1941. № 20. С. 8. URL: <https://libraria.ua/numbers/175/14913/>
20. Українське шкільництво міста Львова. *Львівські вісті*. 1941. № 27. С. 3. URL: <https://libraria.ua/numbers/175/15240/>
21. Антонюк Н. Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939–1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. Львів. 1997. 232 с.
22. Шкільництво в Галичині. Відділ науки і навчання. *Львівські вісті*. 1941. № 76. С. 4. URL: <https://libraria.ua/numbers/175/15228/>
23. Бойцун Л. Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки. Тернопіль : Джура, 2003. 392 с.
24. Бармак М. В. Тернопільщина: від Першої до Другої світової війни. Тернопіль: сторінки історії. Тернопіль, 1995. С. 130–149.
25. Шляхами Золотого Поділля. Наук. т-во ім. Шевченка. Філадельфія: [б. в.], 1983. Т. 3: регіон. іст.- мемуар. зб. Тернопільщини. 846 с.
26. Стефанюк Г. Соціальна парадигма українського шкільництва в Галичині у роки німецької окупації (1941–1944 рр.). Архіви окупації: 1941–1944 / упоряд. Н. Маковська. Київ : Академія, 2006. С. 811–817.
27. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941 – 1944) / Упорядк., вступ. сл. Р. Офіцинського, післям. Н. Антонюк. Ужгород : Гражда, 2001, 143 с.

References

1. Kubiievych, V. (1975). *Ukrainci v Heneralnii Hubernii. 1939–1941* [Ukrainians in the General Governorate. 1939–1941]: monohrafiia. Chicago: Vyd. Mykoly Denysiuka. 664 s. [in Ukrainian].
2. Kosyk, V. (Ed.) (1998). *Ukraina v Druhii svitovii viini u dokumentakh. Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv (1941–1942)* [Ukraine in the Second World War in Documents. Collection of German Archival Materials (1941-1942)]. Vol. 2. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy; Lvivskyi derzhavnyi universytet im. I. Franka; Instytut ukrainskoi arkheohrafiï ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho NAN Ukrainy. 384 s. [in Ukrainian].
3. Hubchak, M. (1983). *Ukrainska derzhavna himnaziia v Ternopoli (Narys spomyniv)* [Gubchak M. Ukrainian State Gymnasium in Ternopil (Sketches of Memories)]. Shliakhamy Zolotoho Podillia. Rehionalnyi istorychno-memuar. zbirnyk Ternopilshchyny. Vol. III. New York; Paris; Sydney; Toronto. S. 137–145. [in Ukrainian].
4. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1973). *Mizh istoriiu i politykoiu: stati do istorii ta krytyky ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky* [Between history and politics: articles on the history and criticism of Ukrainian socio-political thought]. Munich: Suchasnist. 441 s. [in Ukrainian].
5. Mirchuk, P. (1953). *Akt vidnovlennia Ukrainskoi Derzhavnosti 30 chervnia 1941 roku: (yoho heneza ta politychne i istorychne znachennia)* [The Act of Restoration of Ukrainian Statehood of June 30, 1941: (its genesis and political and historical significance)]. 2nd ed. Munich. 64 s. [in Ukrainian].
6. Bedrii, A. (2001). *Ukrainska Derzhava, vidnovlena Aktom 30 chervnia 1941 roku* [The Ukrainian State, Restored by the Act of June 30, 1941]. Kyiv: Tsent TsNR im. S. Bandery. 80 s. [in Ukrainian].
7. Shankovskiy, L. (1958). *Ukrainska armiiia v borotbi za derzhavnist* [The Ukrainian Army in the Struggle for Statehood]. Munich: Dniprova Khvyliia. 319 p. [in Ukrainian].
8. Haivas, Ya. (1975). *Volia tsiny ne maie* [Freedom has no price]. Toronto. 314 s. [in Ukrainian].
9. Zhukovskiy, A., & Subtelnyi, O. (Eds.) (1992). *Narys istorii Ukrainy* [An essay on the history of Ukraine]. Lviv: Vyd-vo NTSh. 230 s. [in Ukrainian].
10. Lenska, V. V. (1990). *Fashystska shkilna polityka na okupovanii terytorii* [Fascist school policy in the occupied territory of Ukraine] *Ukrainy. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, No. 10, S. 81–86. [in Ukrainian].
11. Andrukhiv, O., & Kamianskyi, P. (2005). *Suspilno-politychni ta relihiini protsesy na Stanislavshchyni v kintsi 30-kh – 50-kh rokakh XX st.: istoryko-politologichnyi analiz* [Socio-political and religious processes in the Stanislav region in the late 30s - 50s of the 20th century: historical and political analysis]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. 364 s. [in Ukrainian].
12. Okarynskyi, V. (2017). *Ternopil: misto, liudy, istoriia (vid davnyny do 1991 roku)* [Ternopil: city, people, history (from antiquity to 1991)]. Ternopil. 512 s. [in Ukrainian].
13. Duda, I. (2010). *Ternopil. 1540–1944. Istoryko-kraieznavcha khronika* [Ternopil. 1540–1944. Historical and local history chronicle]. Chastyna I. Ternopil: Vydavnytstvo Navchalna knyha – Bohdan. 296 s. [in Ukrainian].
14. Stefaniuk, H. (2004). *Shkilnytstvo v Zakhidnii Ukraini pid chas nimetskoi okupatsii (1941–1944 rr.)* [Schooling in Western Ukraine during the German occupation (1941–1944)]: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Ivano-Frankivsk. 215 s. [in Ukrainian].
15. Blicharski, C. (1996). *Miscellanea Tarnopolskie* [Miscellanea Tarnopolskie]. Tom III. *Istoriia ternopilskykh himnazii ta seminarii*. 719 s. [in Polish].
16. *Vazhne dlia vchytelstva (1941)* [Important for teachers]. Lvivski visti, No. 5, s. 4. Retrieved from <https://libraria.ua/numbers/175/14814/> [in Ukrainian].
17. *Reiestratsiia vchytelskykh kadriv (1941)* [Registration of teaching staff]. Lvivski visti, No. 5, s. 4. Retrieved from <https://libraria.ua/numbers/175/14814/> [in Ukrainian].
18. *Yuvileina knyha Ukrainskoi himnazii v Ternopoli. 1898–1998: Do storichchia zasnuvannia* [Anniversary book of the Ukrainian Gymnasium in Ternopil. 1898-1998: To the centenary of its foundation] / Ed. S. Yarema. (1998). Lviv: NTSh. 731 s. [in Ukrainian].
19. *Statystyka dlia «Uchytelskoi hromady» (1941)* [Statistics for the "Teachers' Community"]. Lvivski visti, No. 20, s. 8. Retrieved from <https://libraria.ua/numbers/175/14913/> [in Ukrainian].
20. *Ukrainske shkilnytstvo mista Lvova (1941)* [Ukrainian schooling in the city of Lviv]. Lvivski visti, No. 27, s. 3. Retrieved from <https://libraria.ua/numbers/175/15240/> [in Ukrainian].

21. Antoniuk, N. (1997). *Ukrainske kulturne zhyttia v "Heneralnii hubernii" (1939–1944 rr.): za materialamy periodychnoi presy* [Ukrainian cultural life in the "General province" (1939–1944): based on materials from the periodical press]. Lviv. 232 s. [in Ukrainian].
22. *Shkilnytstvo v Halychyni. Viddil nauky i navchannia (1941)* [Schooling in Galicia. Department of Science and Education]. *Lvivski visti*, No. 76, s. 4. Retrieved from <https://libraria.ua/numbers/175/15228/> [in Ukrainian].
23. Boitsun, L. (2003). *Ternopil u plyni lit. Istoryko-kraieznachchi zamaliiovky* [Ternopil in the course of the years. Historical and local history sketches]. Ternopil: Dzhura. 392 s. [in Ukrainian].
24. Barmak, M. V. (1995). *Ternopilshchyna: vid Pershoi do Druhoi svitovoi viiny* [Ternopil region: from the First to the Second World War]. *Ternopillia: storinky istorii*. Ternopil, S. 130–149. [in Ukrainian].
25. *Shliakhamy Zolotoho Podillia. (1983)* [On the Paths of Golden Podillya]. *Naukove tovarystvo im. Shevchenka*. Philadelphia: [b.v.]. Vol. 3: *Rehionalnyi istoryko-memuar. zbirnyk Ternopilshchyny*. 846 s. [in Ukrainian].
26. Stefaniuk, H. (2006). *Sotsialna paradyhma ukrainskoho shkilnytstva v Halychyni u roky nimetskoi okupatsii (1941–1944 rr.)* [Social paradigm of Ukrainian schooling in Galicia during the years of German occupation (1941–1944)]. N. Makovska (Ed.), *Arkhivy okupatsii: 1941–1944*, Kyiv: Akademiia, s. 811–817. [in Ukrainian].
27. Ofitsynskyi, V. (2001). *Dystryk Halychyna (1941–1944)* [District of Galicia (1941–1944)] / Comp., intro. R. Ofitsynskyi, afterw. N. Antoniuk. *Uzhhorod: Grazhda*. 143 s. [in Ukrainian].